

تبیین مؤلفه‌های اخلاقی و فرهنگی در پژوهش

حسین خنیفر* / حامد بردبار** / فریبا فروغی‌قمی***

چکیده

نگاه تک‌ساحتی و ابزارهای جوامع علمی و دانشگاهی به «پژوهش» موجب شده است تا پژوهشگران در انجام پژوهش‌های خود، پایبند به اصول اخلاقی نباشند. «اخلاق» از جمله موضوعاتی است که بر تمام ابعاد و اضلاع هویت و زندگانی بشری تاثیر گذاشته است. بحث «اخلاق‌مداری در پژوهش» یکی از مقولات پرکاربرد در اخلاق کاربردی و اخلاق حرفه‌ای است. مؤلفه‌های اخلاق پژوهش، از جهات متعددی قابل بحث و بررسی است که به دلیل کثرت اطلاعات و تولیدات علمی در عصر جدید مورد توجه ویژه قرار گرفته است؛ زیرا تا زمانی که اخلاق پژوهش رعایت نشود، مشکلات همچنان به قوت خود باقی خواهند ماند. در این مقاله، سعی شده است تا با مطالعه تحقیقات بومی و ارزشی، مؤلفه‌های اخلاقی و فرهنگی پژوهش مورد بازشناسی قرار گیرد تا ضمن شناسایی ابعاد مؤثر بر اخلاق پژوهش، راهکارهایی به منظور افزایش سطح اخلاق‌مداری در پژوهش ارائه گردد.

کلید واژه‌ها: اخلاق، تحقیق و پژوهش، پژوهشگر، اخلاق پژوهش و فرهنگ پژوهش.

* دانشیار پردیس قم دانشگاه تهران. hkhanifar@yahoo.com

** کارشناس ارشد مدیریت سیستم‌های اطلاعاتی پردیس قم دانشگاه تهران. ha_bordbar@yahoo.com

*** کارشناس ارشد تحول دانشگاه علامه طباطبائی.

دریافت: ۱۳۹۰/۱/۲۰ پذیرش: ۱۳۹۰/۳/۲۱

مقدمه

در آغاز هزاره سوم، با توجه به تحولات عمیق و شگرفی، که ناشی از هفت مؤلفه «قدرت، سرعت، ثروت، فرصت، ارتباطات، اطلاعات و فضای مجازی»^۱ است، توجه به ارزش‌ها، به خصوص ارزش‌های اخلاقی در کسب و کار و تعاملات انسانی و سازمانی و پژوهش، بیش از هر زمان دیگری احساس می‌شود.^۲ اخیراً در دنیای متلاطم علمی، اعلام شده است که سال ۲۰۱۰ «سال تراز تعیین تکلیف‌سپاری از ملل در مقوله دانش و تولیدات علمی و تحقیق» است.^۳ و از آن تاریخ به بعد کشورها به دو دسته تقسیم می‌شوند: کشورهای تند یا کشورهای کند و حد میانه‌ای در این بین نخواهد بود؛ یعنی یا کشوری پویایی و پژوهش خواهد داشت یا به دور از جنب و جوش علمی خواهد بود و در عرصه پر رقابت دانش و تحقیق تماشاگر و با نقش «سایه‌ای در حاشیه»^۴ باقی خواهد ماند.^۵ آغاز سده بیست‌ویکم موجب تحول پر شتابی در تولیدات پژوهشی سازمان‌ها، دانشگاه و مراکز آموزشی شده است. در این مسیر، از نهادها و آموزش عالی انتظار می‌رود که پژوهشگرانی را تربیت کند تا با تکیه بر روح جمعی، پیشرفت‌های علمی و تحقیقاتی را به ارمغان آورند.

آموزش و پژوهش به عنوان مهم‌ترین رسالت‌های دانشگاه در جهان معاصر، در تربیت موثر دانشجویان و تولید دانش تبلور می‌یابند.^۶ امروزه اهمیت پژوهش بدان جهت است که آن را موتور محرک ملت‌ها^۷ می‌دانند. به گونه‌ای که بر سر در یکی از دانشگاه‌های آمریکا نوشته‌اند: «توقف در آموزش توقف در زندگی است و توقف در پژوهش توقف در آموزش و زندگی است».^۸ همچنان که سقراط نیز بیان کرده است: «زندگی بدون تحقیق و جستار، ارزش زیستن ندارد».^۹

تحقیقات و پژوهش‌های علمی، یکی از ارکان توسعه فرهنگی اجتماعی و اقتصادی تلقی می‌شود.^{۱۰} تولید علم و دانش، نوعی ابراز وجود و عرض اندام در عرصه بومی تا بین‌المللی است و آثار فاخر زمانی به منصه ظهور می‌رسند که دانایی و توانایی توأم با روشمندی، با حفظ و لحاظ اصول اخلاقی، حقوق صاحب نظران و امانت‌داری علمی باشد.^{۱۱}

اخلاق پژوهش

اخلاق پژوهش، یکی از جدیدترین و پُر مناقشه‌ترین شاخه‌های اخلاق کاربردی می‌باشد و به معنای بررسی امکان و شرایط رعایت قواعد و اصول اخلاقی در پژوهش‌های نظری و عملی

است. اخلاق در پژوهش‌های نظری، معنایی بیش از رعایت قواعد منطقی و استنتاج صحیح دارد. در واقع این نکته، بیش از آنکه جنبه اخلاقی داشته باشد، جنبه معرفت‌شناختی دارد. اخلاق پژوهش، شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای است که به اصول اخلاقی که پژوهشگر بایستی از ابتدای ساماندهی تحقیق آنها را لحاظ کند، اشاره دارد. اما هر پژوهشگر، علاوه بر ضرورت رعایت وجه معرفت‌شناختی موضوع، باید قواعد اخلاقی را هنگام پیشبرد طرح پژوهشی خود رعایت کند. یکی از این موارد، در هم نیامیختن انگیزه و انگیزه می‌باشد.^{۱۲} به طور کلی، اخلاق در پژوهش یعنی رعایت موازین اخلاقی در مراحل مختلف تحقیقات است.^{۱۳}

آنچه در دهه‌های اخیر موجب شد اخلاق پژوهش مورد توجه قرار گیرد، انتشار جنبه‌های غیر اخلاقی گوناگونی مانند: تزریق سلول‌های سرطانی کبد به بیماران، بدون اطلاع آنها توسط پژوهشگران آمریکا، تزریق ویروس هپاتیت به یک گروه از کودکان عقب مانده ذهنی، تحقیقات بر روی ۴۰۰ بیمار آفریقایی مبتلا به سفلیس و انجام کار تحقیقاتی خشن و غیر انسانی بر روی جنین انسان بوده است.^{۱۴} انتظار می‌رود که اخلاق در پژوهش، نه به اجبار، بلکه به عنوان یک مسئولیت و یک امر عبادی و افتخار آمیز رعایت شود.

رعایت اصول اخلاقی در فرآیند تحقیق و پژوهش، اعم از انگیزه تحقیق، نحوه پژوهش و نتیجه پژوهش را اخلاق پژوهش گویند. اخلاق پژوهش یک رابطه عقلانی و قانونی است که به موجب آن پژوهشگران موظف می‌شوند حقوق مؤلف و صاحب اثر را رعایت نمایند.^{۱۵}

اصول اخلاقی براساس قانون نورنبرگ و بیانیه هلسینکی

اصول مندرج در قانون نورنبرگ و بیانیه هلسینکی، به عنوان راهنمای اخلاقی پژوهشگران در عرصه پزشکی، به منظور رعایت مسائل اخلاقی در این عرصه شناخته می‌شود. بیانیه نورمبرگ،^{۱۶} اولین تلاش برای تدوین اخلاق پژوهش بود که در سال ۱۹۸۴ در سازمان ملل تصویب شد.

دومین تلاش پس از قانون نورنبرگ، بیانیه هلسینکی^{۱۷} در سال ۱۹۶۴ توسط مجمع جهانی پزشکی در فنلاند صادر شد. این بیانیه، در سال ۱۹۷۵ در توکیو مورد بازنگری قرار گرفت و تا سال ۲۰۰۰ مرتباً مورد تجدید نظر قرار گرفته است. جدول شماره (۱) برخی از مفاد این قانون و بیانیه را نشان می‌دهد.^{۱۸}

جدول شماره ۱: مؤلفه‌های اساسی قانون نورنبرگ و بیانیه هلسینکی

قانون نورنبرگ	بیانیه هلسینکی
رضایت آزمودنی، عدم آزار و اذیت روحی و جسمی آزمودنی، مفید بودن نتایج آزمایش، آزمایش باید مبتنی بر تحقیقات آزمایشگاهی باشد. پرهیز از آزمایشاتی که منجر به جراحت یا مرگ آزمودنی می‌شوند. تمهیدات لازم جهت حفظ آزمودنی در برابر خطرات احتمالی، انجام آزمایش توسط پژوهشگران دارای صلاحیت، دادن اختیار تام به آزمودنی در خصوص اتمام آزمون.	ملاحظات اخلاقی بر روی آزمودنی، کمیته‌های بررسی اخلاقی، رضایت آگاهانه آزمودنی، ایجاد انگیزه برای مشارکت در پژوهش، تبیین منافع و ضررهای شرکت در پژوهش، پژوهش در جوامع محروم، توزیع عادلانه فشار و منافع برای آزمودنی، پژوهش روی اقشار آسیب پذیر و کودکان، عقب ماندگان ذهنی، زنان، زنان باردار، رازداری، تعریف غرامت برای آزمودنی، متعهد شدن جهت تامین خدمات بهداشتی.

اصول و کدهای اخلاقی پژوهش

کدهای اخلاقی در حوزه علوم انسانی، سکه‌ای دو رو است. از یک سو، نقشی نظارتی و کنترلی دارد و از سوی دیگر، نقشی اطمینان دهنده و آرام بخش.^{۱۹} کدهای اخلاقی غالباً بیان رسمی ارزش‌ها درباره مسائل معین می‌باشد. کدها، معیار صحیح رفتار حرفه‌ای در موقعیت‌های مختلف را بیان می‌کنند و بر اساس آن تعیین می‌شود که آیا از اخلاق حرفه‌ای، تخلفی صورت گرفته است یا خیر؟^{۲۰} رعایت حقوق افراد و پایبندی به مسئولیت‌های اخلاقی در پژوهش محتاج اصولی است. این اصول، به این علت تدوین می‌شوند تا پژوهش‌هایی که در معرض تنگناهای اخلاقی قرار دارد، راهنمایی وجود داشته باشد. معضلات اخلاقی در پژوهش در قالب اصول اخلاقی زیر دسته‌بندی می‌شوند:

احترام به خود مختاری؛^{۲۱} شامل آزادی‌های اشخاص، حریم خصوصی، داوطلبانه بودن عدم تبه‌کاری؛^{۲۲} این اصل دارای سبب‌های طولانی در طب و به سنت زمان بقراط بر می‌گردد.

احسان؛^{۲۳} احسان یعنی تعهد به انجام کار خوب یا توقف یا حذف آسیب‌های احتمالی. عدالت؛^{۲۴} نگرانی از توزیع عادلانه سودبار در جامعه.^{۲۵}

راهبردی‌ترین اصول اخلاقی

۱. اصل حرفه‌ای بودن در پژوهش

پرداختن به پژوهش بدون احراز شرایط لازم و کافی امری غیر اخلاقی است. این اصل در همه حرفه‌ها صادق است. پژوهش غیر حرفه‌ای نه تنها به تولید علم و توسعه آن باری نمی‌رساند، بلکه سبب حیرت و سرگشتگی محقق می‌گردد.^{۲۶}

۲. قضاوت مستدل

محقق در مقام توصیف، تبیین و حتی ارزش داوری، باید پایبند استدلال باشد. مادامی که دلیلی وجود ندارد باید سکوت کرد و به این سخن اعتقاد داشته باشد که «باوری را نپذیریم، مگر آنکه همه ادله اثبات حقانیت آنرا داشته باشیم».^{۲۷}

۳. امانت‌داری

رعایت حق مالکیت فکری در برخورداری از اطلاعات به دست آمده، یکی از مصادیق امانت‌داری است. حفظ منابع و ابزارهای تحقیق نیز مصداق دیگر آن است که در تحقیقات معطوف به احیای میراث مکتوب اهمیت فراوانی دارد. پژوهشگر باید منابع اطلاعاتی را که در طول مدت پژوهش از آنها بهره برده است و حاصل اندیشه و تلاش دیگران است، به طور دقیق بیان کند.^{۲۸} پژوهشگر باید منبع هر مطلبی را که از دیگران نقل می‌کند، حتی اگر نقل به معنا باشد، دقیقاً بیان کند. رعایت حق مالکیت معنوی در بهره‌گیری از اطلاعات بدست آمده از مصادیق امانت‌داری است.^{۲۹}

تلقی امانت‌دارانه از کار و مسئولیت و انجام دادن امور با رویکرد امانت‌داری، اصلی اساسی در اخلاق است و عامل اساسی در تعامل صحیح با مردم می‌باشد.^{۳۰} اگر انسان کار و مسئولیت را امانت بداند، بی‌گمان حرمت آن را پاس می‌دارد و تلاش می‌کند که به خوبی آن را پیش ببرد و بالنده سازد. امام علی علیه السلام از کارگزاران و کارکنان نظام اداری خود می‌خواست که کار و مسئولیت را امانت بدانند و در مناسبات و روابط خود امانت‌داری نمایند.^{۳۱}

امانت‌داری از ویژگی‌هایی است که قرآن کریم برای تمامی شغل‌ها و پست‌ها، ضرورتی امکان‌پذیر دانسته است. این امر آن قدر مهم است که گفته شده است: «لا ایمانَ لِمَن لا امانةَ له».^{۳۲} وقتی حضرت موسی علیه السلام تمایل پیدا کرد به حضرت شعیب خدمت کند، دختر شعیب به وی گفت: «ای پدر! این جوان را برای خدمت اجیر کن، زیرا بهترین کارگزار و خدمتگزار کسی است که در کارش توانمند و امین باشد»^{۳۳} (قصص: ۲۶). در نامه شماره ۵ امام علی علیه السلام در خصوص اهمیت امانت‌داری آمده است: «همانا پس فرمانداری برای تو وسیله آب و نان نبوده، بلکه امانتی در گردن تو است».^{۳۴} رسول اکرم صلی الله علیه و آله در خصوص امانت در حفظ اسرار می‌فرماید: «وقتی کسی سخن گفت و به اطراف خود نگریست، آن سخن نزد شما امانت است».^{۳۵}

۴. اصل رهیافت نقادانه

اگر آزادی از دست برود، همه چیز از دست خواهد رفت. شرط لازم دستیابی به آزادی، کسب معرفت است که امر این نیز مرهون رهیافت نقادانه به معرفت است و نه متکی به سرسپردگی.^{۳۶}

۵. اصل نقد پذیری

«نقد» به معنای سنجش یک دیدگاه بر اساس تراوی منطقی و تعیین اعتبار و صحت دقت آن بر مبنای ملاک‌های عینی و همگانی است. نقادی و انتقادکردن، به معنای عیب گرفتن نیست. معنای انتقاد، یکی شیء را در محک قرار دادن و به وسیله محک زدن به آن، سالم و ناسالم را تشخیصی دادن است.^{۳۷}

محقق باید خود را نسبت به شنیدن نقد موظف بداند. واکنش‌های پرخاشگرانه ناشی از فقدان هوش هیجانی لازم، غیر اخلاقی است. به طور کلی، پژوهشگرانی که به لحاظ شخصیتی از هوش هیجانی لازم برخوردار نیستند، یا خودکامه و مستبد می‌اندیشند، تحمل نقد شدن را ندارد.^{۳۸}

۶. اصل رازداری

این اصل زمانی ضرورت پیدا می‌کند که ناشناسی ممکن نباشد. محقق به بسیاری از اطلاعات شخصی افراد دست می‌یابد که اسرار افرادند و فاش کردن آنها، تعدی به حقوق دیگران است.^{۳۹} رازداری بدین معنا است که پژوهشگر، هویت پاسخ دهندگان را می‌داند، اما قول می‌دهد که هرگز آنها را فاش نکند. موردی دیگر از این جنبه بدین صورت است که محقق هرگز نباید اطلاعات را طوری دسته‌بندی نمایند که خواننده بتواند با کمک آن، مشارکت کنندگان را شناسایی نماید.^{۴۰}

امام علی علیه السلام در خصوص اهمیت رازداری می‌فرماید: «سینه خردمند صندوق راز اوست.»^{۴۱}

۷. اصل کثرت‌گرایی روش‌شناختی

حصرگرایی روش‌شناختی، از مهم‌ترین مواضع خط‌اپذیری محقق است. حصرگرایی نه تنها به لحاظ حرفه‌ای بر اثربخشی تحقیق صدمه وارد می‌کند، بلکه به عنوان الگوی ارتباطی در پژوهش، غیر اخلاقی است.^{۴۲}

۸. اصل رعایت حریم شخصی افراد

در یک تعریف از «حریم خصوصی» آمده است: چیزی خصوصی نامیده می‌شود که فرد بتواند دسترسی به آن را در مهار خود داشته باشد. حمایت از حریم خصوصی، یعنی حمایت از فرد در مقابل دسترسی دیگران به چیزهای خصوصی‌اش.^{۴۳}

۹. اصل کسب رضایت آگاهانه

پژوهشگر در اکثر شرایط نیاز دارد تا مشارکت کنندگان در پژوهش را با اطلاعاتی راجع به هدف، روش، خطرها، مشکلات، ناملازمات و پیامدهای ممکن پژوهش آماده کند و در شرایطی که پژوهش خطر بسیار دارد، باید فرصت‌های مناسبی برای سرباز زدن از مشارکت در پژوهش، بدون دردسر و گرفتاری، به مشارکت کنندگان داده شود.^{۴۴}

۱۰. صداقت

یکی از فضایل اخلاقی، که نقش مهم در سازندگی انسان دارد، صداقت در گفتار و عمل است. براساس صداقت یکی از مهم‌ترین اصولی است که اساس جوامع انسانی را تشکیل می‌دهد. نهاد علم، دانش و پژوهش نیز بر صدق بنا شده است. اخلاق پژوهش ایجاب می‌کند که پژوهشگر در ارائه صادقانه نتایج و توزیع و اشاعه آن به جامعه پژوهشی کوشا باشد.^{۴۵} پژوهشگران، مسئولیت ویژه‌ای برای ارزیابی دقیق نتایج پژوهش خود و عرضه آن به عموم دارند. در ارائه نتایج پژوهش، پژوهشگر موظف است محدودیت‌های را برای خوانندگان بیان کند. اگر در اواخر نتیجه‌گیری و بررسی متوجه شد که گروهی خاص حذف شده‌اند، باید واقعیت را بیان کند.^{۴۶}

راستگوییان افرادی شجاع، جسور، قاطع، بااخلاص، کم‌طمع و خالی از تعصبات غلط و بغض‌های افراطی هستند؛ زیرا صداقت بدون اینها ممکن نیست.^{۴۷} این مهم را می‌توان برای پژوهشگران، جزو اخلاق اشرافی و فوق طبیعی برشمرد.^{۴۸} احادیث ۲۶۵، ۲۷۵، ۳۸۷ و ۷۹۹ در کتاب غررالحکم در این رابطه آمده است. صداقت یکی از ویژگی‌های مهم پژوهشگران است. آنجا که پژوهشگر چیزی نمی‌داند و یا توان انجام آن را ندارد، با صداقت بگوید: از حد توان و دانش من خارج است.^{۴۹}

۱۱. حلم و بردباری

حلم و بردباری حالت روانی مثبتی است^{۵۰} که مهم‌ترین اصل در انجام پژوهش‌هاست. در انجام تحقیقات، باید از شتاب‌زدگی اجتناب گردد. حضرت رسول اکرم ﷺ اسوه صبر و

تحمل است. بنابراین، پژوهشگران و محققان در پیشبرد تحقیقات خود باید از پیامبر اکرم ﷺ الگو بگیرند. همچنان که امام علی علیه السلام می فرماید: «پرهیزکاران در روز دانشمندی بردبار و نیکوکارانی با تقوا هستند».^{۵۱} داستان زیر نمونه صبر و تحمل پیامبر را نشان می دهد.

روزی یک عرب بادیه نشین سراغ پیامبر آمد و در برخورد، به شدت ردای آن بزرگوار را کشید، تا آنجا که حاشیه ردا، بر گردن رسول خدا خط انداخت و اثر گذاشت، آنگاه به پیامبر رثوف خطاب کرد که، یا محمد! از اموال خدا که در اختیار توست، دستور بده که به من بدهند! حضرت به او توجهی کرد، لبخندی زد و دستور داد که چیزی به او بدهند.^{۵۲}

این داستان نشان می دهد که پیامبر اکرم ﷺ تا چه اندازه نسبت به ناملایمتهای، صبور است و همین رفتار پیامبر برای ما الگویی ارزشمند است.

در خصوص اهمیت صبر و بردباری، امام علی علیه السلام می فرماید: «خیر آن است که دانش تو فراوان شود و بردباری تو بزرگ و گران مقدار باشد».^{۵۳}

همچنین می فرماید: «بردباری پرده‌ای است پوشاننده، و عقل شمشیری است بر آن. پس کمبودهای اخلاقی خود را با بردباری پوشان، و هوای نفس خود را با شمشیر عقل بکش».^{۵۴}

همچنین آن حضرت در رابطه با اهمیت سعه صدر می فرماید: «بردباری و تحمل سختی‌ها، ابزار ریاست است».^{۵۵} حلم، بردباری، صبر و سعه صدر، نه تنها در امر حکومت داری، بلکه در امر آموزش و پژوهش نیز اهمیت دارد؛ چرا که آموزش و پژوهش وقت گیر است و برای به ثمر نشستن آن بایستی منتظر ماند که این مهم نیازمند صبر و بردباری پژوهشگر باشد.^{۵۶}

قطعاً پژوهشگر اگر در تحقیق خود، صبر و بردباری پیشه کند ثمرات این بلند همتی و حلم خود را خواهد دید. نتیجه این چنین پژوهشی است که می تواند مفید واقع شود.

فرهنگ پژوهش

۱. کار تیمی و همکاری پژوهشی پژوهشگران: یکی از معضلات اساسی در پژوهش، فقدان کار جمعی است. پژوهشگران در این زمینه باید به صورت متحد و یکپارچه کار کنند تا هم افزایی در دستیابی به نتایج صورت پذیرد. کار تیمی، نه به عنوان یک پیشنهاد، بلکه به عنوان یک ضرورت در پژوهش مطرح است. اهمیت تیم سازی و کار تیمی به قدری است که پیتر دراگر می گوید: «افرادی به کمال خواهند رسید که بتوانند تیم تشکیل دهند و با

سایر تیم‌ها نیز ترکیب شوند.^{۵۷} کار تیمی از غنا و اتقان بیشتری برخوردار است. همچنین در کار گروهی، افراد در پیدایش اثر نیز در مراحل طراحی، منبع‌یابی، طرح پرسش‌های متعدد و متنوع همکار و یار یکدیگرند. در واقع، از نیروی چند نفر پژوهشگر در هر بخش استفاده می‌شود. گرچه در عمل، یکی از آنان عهده‌دار آن بخش باشد.^{۵۸} پژوهشگران باید با تشکیل تیم‌های علمی و پژوهشی و تیم‌های حرفه‌ای،^{۵۹} دانش و تخصص حرفه‌ای خود را بهبود ببخشند.

امام علی علیه السلام در خصوص انجام کاری تیمی می‌فرماید: «اندیشه‌ها را به یکدیگر پیوند بزنید تا درستی و حقیقت از آن تولد شود».^{۶۰}

بر اساس تحقیقات صورت گرفته در میان پژوهشگران ایرانی، مشخص گردید که ۵۰٪ پاسخگویان، تنها با یک نفر و ۵۰٪ ما بقی، با ۲ تا ۲۴ نفر همکاری کرده‌اند. یعنی هر استاد به طور میانگین با ۴ استاد دیگر همکاری داشته است.^{۶۱}

در خصوص اهمیت تحقیق دسته‌جمعی و تیمی، رهبر معظم انقلاب در یکی از سخنرانی‌های خود فرمودند: «تحقیق دسته‌جمعی، خاطر جمع‌تر از تحقیق فردی است، اختلافات کمتر می‌شود و پیشرفت‌ها بیشتر می‌گردد».^{۶۲}

۲. پژوهش‌های مبتنی بر نیاز جامعه: پژوهش‌هایی که در جامعه توسط پژوهشگران صورت می‌گیرد، بایستی در پی حل مشکل سازمان‌ها و جامعه باشد و به مسائل ضروری جامعه بپردازد. در حقیقت پژوهشگر، باید هدف اصلی از اجرای یک پژوهش علمی را، رفع نیاز جامعه و حل مشکل سازمان‌ها را قرار دهد. اگر مبنای پژوهش حل مشکلی از مشکلات جامعه باشد، آنگاه آن پژوهش ملت‌ها را به حرکت در آورده و محیط‌های آموزشی را زنده و بالنده نگه می‌دارد.

پژوهشگر باید از فراگیری دانش مضر و غیر سودمند به حال جامعه پرهیزد و با انتخاب موضوعات مناسب به تولید دانش مفید بپردازد.^{۶۳} آیت‌الله خامنه‌ای، رهبر معظم انقلاب، معتقد به تطبیق پژوهش‌های حوزه و دانشگاه با نیاز جامعه هستند.^{۶۴}

۳. انجام پژوهش‌های میان‌رشته‌ای: بایستی این فرهنگ میان پژوهشگران ایجاد گردد که به سمت انجام پژوهش‌های مشترک با سایر رشته‌ها و یا فرا رشته‌ای حرکت نمایند. در این صورت، هم‌افزایی علمی رخ داده و علم پیشرفت خواهد کرد.

۴. حقیقت‌جویی در پژوهش: زمانی که به ارسطو اعتراض شد که چرا حرمت استاد خود یعنی افلاطون را نگه نداشته و نظرات و دیدگاه‌های او را به نقد کشانده است و در رد آنها سخن می‌گوید، در پاسخ سخنی ارزشمند و جاودانه گفت: «افلاطون را دوست دارم، اما به حقیقت بیش‌تر از افلاطون علاقه دارم».^{۶۵} یک پژوهشگر باید در پی این باشد تا سایر افراد را تشویق کند تا آنان در پی ابطال فرضیه‌ها و دیدگاه‌هایشان باشد. به طور کلی، پژوهشگر باید تمام تلاش خود را مصروف کشف حقیقت کند و از مشکلات پیش آمده نهراسد.

۵. فرهنگ نوآوری: یکی از عمده مشکلاتی که در پژوهش ممکن است رخ دهد، گرایش و عادت به کارهای تکراری و غیرخلاقانه و غیرابتکاری است. حرکت در مدارهای بسته، تولید انبوه غیرچالشی و شرح و بررسی‌های متعدد و متواتر به جای پژوهش روش‌مند، نوعی رکود و توقف در پژوهش است. برای فاصله گرفتن از این رکود، بایستی نوآور بود. امروزه اهمیت نوآوری در رقابت‌های بین‌المللی آشکار شده است. پژوهشگران با نوآوری در تحقیقات خود می‌توانند محصولات علمی را تولید نمایند که منحصر به فرد بوده و نکات جدید و قابل تأملی برای ارائه داشته باشند. نوآوری در پژوهش به معنای جداشدن از سنت متروک گذشته و حرکت به سمت روح مباحثه‌گرانه است.

۶. مبادلات علمی بین پژوهشگران و اهمیت قائل شدن به تجربه دیگران: آگاهی دانشمندان، پژوهشگران، مبتکران، استادان و دانشجویان از یافته‌های علمی و نوآوری‌هایی که در سطح جهان صورت می‌پذیرد، بسیار حائز اهمیت است. این امر موجب می‌شود تا علاوه بر استفاده موثر از دانش بدست آمده، از صرف وقت و هزینه‌های هنگفت برای تحقیقات تکراری جلوگیری شود. باید فرهنگی ایجاد شود که به احترام گذاشتن دانسته‌ها، نوعی ارزش محسوب گردد. البته این امر با تقویت سازوکار مالکیت معنوی امکان حصول می‌یابد.

یک بررسی نشان داده است که ۳۰ تا ۵۸ درصد وقت دانشمندان صرف دوباره‌کاری‌هایی می‌شود که اگر اطلاعات مورد نیاز آنها در دسترس باشد، از آنها خودداری می‌شود. این امر، گویای این حقیقت است که تجربه‌های سایر پژوهشگران منبع

ارزشمندی برای تولید علم است و تجربه‌های محققان است که می‌تواند منجر به افزایش دانش شود. در این خصوص، امام علی علیه السلام می‌فرماید: «علم جدید به واسطه تجربه‌ها بدست می‌آید».^{۶۶} بنابراین، امام علی علیه السلام بهره‌گیری از تجارب دیگران را امری لازم دانسته و عامل موفقیت و انتخاب درست است.^{۶۷}

۷. استفاده نهادهای بهره‌بردار از پژوهش: نهادها و سازمان‌هایی که سفارش پژوهش داده‌اند و یا تحقیقات و پژوهش‌هایی که در جهت تأمین منافع آنان است، باید از نتایج و دستاوردها این تحقیقات به منظور پیشبرد اهداف خود استفاده نمایند.

۸. متعهد شدن به پژوهش: تحقیقات پژوهشگران معمولاً فاقد جهت‌گیری‌های نظری و روش‌شناختی معینی است. پژوهشگران انجام پروژه‌های متعددی را به عهده دارند که نتایج آنها اغلب سطحی بوده و گاه خود پژوهشگران نیز تعهد چندانی نسبت به یافته‌های خود احساس نمی‌کنند.^{۶۸}

سوء رفتار پژوهشی

آکادمی ملی آمریکا، سوء رفتار در محیط دانشگاهی را به سه دسته کلی تقسیم می‌کند: سوء رفتارهای شغلی، از قبیل اشکال و خطا در امر تدریس؛ سوء رفتارهای عمومی، از قبیل اختلاس و مزاحمت‌های جنسی؛ سوء رفتارهای پژوهشی.^{۶۹}

از سوء رفتارهای پژوهشی تعاریف گوناگونی ارائه شده است. یکی از معتبرترین تعارف عبارت است از: «رفتار عمدی یا سهوی یک پژوهشگر که خارج از اصول اخلاقی و علمی باشد».^{۷۰} بداخلاقی علمی پژوهشی، شامل جعل، تحریف، دزدیدن الیفات یا اختراعات دیگران، گزارش نادرست آزمایشات، تاثیر دادن پیش‌فرض‌های ذهنی خود در هنگام عمل و نتیجه‌گیری و گزارش نادرست نتایج و نمودارها می‌باشد.^{۷۱} اگر چه بیشتر پژوهش‌ها به علت جهت‌گیری علمی دانشگاه، به روزکردن دانش علمی استادان، رفع نیازهای جامعه و صنایع، در دسترس بودن امکانات و منابع علمی و نیل به اهداف شخصی و تحقق آرزوها می‌باشد، اما سوء رفتار می‌تواند دلایل متعددی داشته باشد. استرس ارتقاء و ترفیع رتبه علمی، اصرار و الزام مسئولان بر انتشار مقاله، در اختیار گرفتن سمت اجرایی، مزایایی جنبی و دسترسی سریع و آسان به دنیای اینترنت موجب تشکیل این سوء رفتارها می‌شود.

مصادیق سوء رفتار پژوهشی

- عدم رعایت اصول لازم در تهیه پرسش‌نامه؛
- استفاده از پرسش‌نامه سایر تحقیقات بدون ذکر منبع و ماخذ؛
- کپی‌برداری ساختار مقاله و ادبیات نظری؛
- استفاده از ادبیات بدون ذکر منبع؛
- جعل و تحریف در گردآوری داده‌ها و داده‌سازی؛
- دستکاری روش تحقیق و نتایج آماری؛
- تحلیل و تفسیر جهت‌دار و مخدوش کردن نتایج؛
- اضافه کردن نام دیگران به پژوهش جهت بده و بستن^{۷۲} علمی؛
- ارسال همزمان یک مقاله به چند مجله یا کنفرانس، علی‌رغم تأکیدات مجلات و همایش‌ها؛
- سایر مصادیق سوء رفتار پژوهشی در جدول شماره ۲ نشان داده شده است.

جدول شماره ۲: مصادیق سوء رفتار پژوهشی

مصادیق	توضیح
شهرت زدگی	بسیاری از افراد به صرف مشهور بودن یک باور یا عقیده یا فرضیه آن را می‌پذیرند و آن را پایه تحقیقات خود قرار می‌دهند. مشهور بودن یک عقیده به معنای درست بودن آن نیست.
شتاب زدگی	کمترین آفت شتاب‌زدگی، این است که مانع درک درست موضوع می‌شود. صبر و بردباری لازمه پژوهش است. چرا که امکان دارد پژوهشگر نتایج تحقیق خود را در طول عمر خود ببیند و آیندگان با ادامه دادن کارها پژوهش‌های ناتمام او را به نتیجه برسانند.
دخالت دادن خواسته‌های شخصی	پژوهشگر نباید به خود اجازه دهد که دیدگاه‌ها، خواسته‌ها و اغراض شخصی یا صنفی خود را بر موضوع تحقیق تحمیل کند. ^{۷۳} تحقیقی معتبر است که بی‌طرفانه و بدون حب و بغض صورت پذیرد.
انتحال	سرقت ادبی، نویسندگان می‌کوشند برای درست جلوه دادن سخن و مدعای خود، افراد نام و نشان دار و صاحب نفوذ علمی و تاریخی را مدافع نظریه خود معرفی کنند. ^{۷۴}

در خصوص دوری جستن از شتاب‌زدگی، امام علی علیه السلام می‌فرماید: «مبادا هرگز در کاری که وقت آن فرا نرسیده شتاب کنی».^{۷۵}

ویژگی‌های محقق و پژوهشگر برتر

در بیان ویژگی یک محقق و پژوهشگر برتر، می‌توان گفت محقق برتر کسی است که:

- مفسر باشد و به تفسیر حقایق هستی نایل آید؛
- پس از تفسیر عملاً تغییرات مفیدی را در خود، محیط و دیگران به وجود آورد؛
- دارای علو طبع باشد، به عبارت دیگر منش و سلوک او عرفانی باشد؛
- دارای منش ولایی باشد که همچون پدر و مادری مهربان نتایج تحقیق را در اختیار دیگران قرار دهد؛
- از غرور خود بکاهد؛
- مأیوس نشود؛^{۷۶}
- حقیقت‌جو بوده و تمام تلاش خود را در جهت کشف حقیقت به کار گیرد.^{۷۷}

راهکارهای افزایش اخلاق پژوهش

برای رعایت اخلاق توسط پژوهشگران در تحقیقات خود، راهکارهای زیر پیشنهاد می‌گردد:

- ایجاد واحدهای درسی در این زمینه در مراکز دانشگاهی، پژوهشی و آموزشی؛
- برگزاری کارگاه‌های اخلاق حرفه‌ای در پژوهش؛
- ایجاد زمینه آشنایی دانشجویان با پایگاه‌های اطلاعاتی جهان و مقوله استانداردهای کیفی آثار و مقالات؛
- آشنا کردن دانشجویان با سازمان‌های شفافیت جهانی و مقوله لیست‌های سیاه پژوهشگران؛
- نهادینه کردن فرهنگ، رعایت حقوق دیگران در پژوهش؛
- ایجاد زمینه‌های کنترل دقیق پژوهش و رساله‌نویسی در کشور؛
- جلوگیری از موضوع‌زدگی و تکرر عناوین پژوهشی؛
- ایجاد مکانیسم موضوع‌یابی، موضوع‌آفرینی و موضوع‌سازی مبتنی بر نیازهای حال و آینده؛
- ترویج فرهنگ نقد و نقدپذیری برای بررسی آثار تولید شده؛
- رعایت حریم علمی تولیدکنندگان آثار علمی - پژوهشی؛
- رعایت شؤون انسانی و الهی در پژوهش؛
- مسئولیت‌پذیری محققان نسبت به یافته‌های پژوهشی خویش؛

- ترویج فرهنگ تعهد در تولیدات علمی؛
- رعایت حقوق مؤلف و پژوهشگر در فرایند و اختتام تحقیق؛
- ایجاد زمینه و بستر کاهش فرایندهای اداری و عوامل بورکراتیک سازمانی در راه پژوهش؛
- تقدیر و تشویق‌های مناسب برای تحقیقات نوین و خروج از چرخه قهرمان‌سازی؛
- وضع قوانین دقیق و سختگیرانه در مورد ارتکاب بداخلاقی علمی و پژوهشی.

راهکارهای افزایش فرهنگ پژوهش

- برگزاری کلاس‌های روش تحقیق ناظر بر مرجع‌نویسی برای دانشجویان جهت افزایش مقوله فرهنگ پژوهش؛
- فراهم کردن زمینه ارتقا امانت‌داری در پژوهش؛
- تقویت کار تیمی و ایجاد بستر لازم برای ایجاد حلقه‌های پژوهشی دانشجویی؛
- جهت دادن پژوهش‌های دانشجویی به سمت و سوی نیازهای جامعه؛
- جرأت‌ورزی به دانشجویان جهت حرکت در مرزهای دانش؛
- ایجاد بستر مناسب برای انجام پژوهش‌های میان‌رشته‌ای؛
- جرأت‌ورزی محققان در نقل، استناد، نقد و بررسی؛
- جرأت در ارایه راهکارهای ابداعی و مدلسازی.

نتیجه‌گیری

مقوله اخلاق و مؤلفه‌های آن، که از دیربگی برخوردار است، در آغاز هزاره سوم و به خصوص در سازمان‌ها و مراکز علمی در بخش پژوهش مورد امان نظر قرار گرفته است. پژوهش و تحقیق زیربنای توسعه و پیشرفت‌های اجتماعی، فرهنگ و اقتصادی یک کشور است. چنانچه پژوهش‌ها هدف‌دار و آینده‌نگر باشد، رشد سریع و پر شتابان را برای کشور به ارمغان خواهد آورد. پژوهش به منظور یافتن راه‌های اصولی و مؤثر پاسخگویی به تغییرات صورت می‌گیرد.

در این پژوهش، با عنایت به ادبیات بین‌المللی و با نگاه به مسائل بومی و نظام ارزشی و نیازها و اولویت‌های کشور، مؤلفه‌های اخلاق و فرهنگ پژوهش، به عنوان یک پدیده راهبردی، مورد بررسی و نقش مهم و کلیدی هر کدام از آنها در فرآیند انجام پژوهش مورد بررسی قرار گرفت.

حاصل آنکه، به دلیل اینکه نتیجه پژوهش در تمام زمینه‌ها به طور مستقیم در ارتباط با افراد و جامعه قرار می‌گیرد و بر روی زندگی آحاد جامعه تاثیر می‌گذارد، شش راهکارهای عملیاتی و بومی جهت افزایش اخلاق و فرهنگ پژوهش در مراکز تحقیقاتی و آموزش جهت ارتقاء این فضیلت ارائه گردید.

پی‌نوشت‌ها

1. Power, Speed, Money, Opportunity, Communication, Information & Cyber
2. Alston, 2007: Pp65-68
۳. حسین خنیفر، پژوهش روش‌مند، کاستی‌ها و موانع، ص ۴۵.
4. Shadow Role
۵. نادر قمی قورچیان، برنامه‌ریزی استراتژیک، ص ۳۸.
۶. محمدامین قانع‌راد، وضعیت اجتماع علمی در رشته‌های علوم اجتماعی، ص ۲۸.
۷. نادر قمی قورچیان، همان، ص ۲۵.
۸. سیدمحمد مقیمی، جلسه اندیشگان پیرامون استانداردسازی.
۹. سایت رهپو.
۱۰. صادق صالحی و قربانعلی ابراهیمی، «بررسی عوامل موثر بر فعالیت‌های پژوهشی هیات علمی»، نامه علوم اجتماعی، ش ۱۴، ص ۱۰۸.
۱۱. حسین خنیفر و اکبر فرجی ارمکی، «بنیادشناسی پژوهش در حوزه علوم دین و معارف اسلامی»، پژوهش، ش ۳، ص ۱.
۱۲. امیرحسین خداپرست و همکاران «بررسی انتقادهای شش‌گانه اخلاق در پژوهش ایران»، باروری و ناباروری، ش ۴، ص ۳۶۶.
۱۳. حسین حاتمی و همکاران، «سیری در مبانی اخلاق در پژوهش و اخلاق پزشکی در سیره نیاکان»، طب و تزکیه، ش ۶۸ و ۶۹، ص ۸۲.
۱۴. نرگس خالقی، «اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی»، اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، ش ۱ و ۲، ص ۸۴.
۱۵. علی محمودی، «نگرش فلسفی بر اخلاق در پژوهش» دانشگاه اسلامی، سال یازدهم، ش ۴، ص ۱۳۲.
16. The Nuremberg Cod
17. Declaration of Helsinki
۱۸. مجید حاجی فرجی، «اخلاق در پژوهش‌های زیست پزشکی بر روی آزمودنی‌های انسانی»، اخلاق در علوم و فناوری، سال چهارم، ش ۱ و ۲، ص ۷۰-۶۹.
۱۹. محمدقاری سیدفاطمی، «اخلاق در پژوهش: پیش درآمدی بر تدوین پرسش‌نامه بررسی جنبه‌های اخلاقی و حقوقی و شرعی طرح‌های پژوهشی»، باروری و ناباروری، ش ۱، ص ۶۵.
۲۰. مجتبی لشکر بلوکی، «چارچوب تدوین ارزش‌ها و اخلاق حرفه‌ای پژوهش‌های علمی و فناوری»، اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، ش ۱ و ۲، ص ۱۰۶.
21. Respect for autonomy
22. Non-maleficence
23. Beneficence
24. Justice
25. Philpot, 2004: P4
۲۶. احدفرامرز قراملکی، «خاستگاه اخلاق پژوهش»، آینه میراث، سال دوم، ش ۴، ص ۱۳.

۲۷. همان، ص ۱۳.
۲۸. نرگس خالقی، «اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی»، *اخلاق در علوم و فناوری*، سال سوم، ش ۱ و ۲، ص ۸۷.
۲۹. همان، ص ۸۸.
30. Sensson & Wood, 2003: Pp182-189
۳۱. مصطفی دلشاد تهرانی، *ارباب امانت اخلاق اداری در نهج البلاغه*، ص ۱۸۱.
۳۲. محمد مهدی ری شهری، *میزان الحکمه*، ج ۱، ص ۳۴۶.
۳۳. علی اصغر عطاران طوسی، *نقش و حقوق کارکنان در سازمان‌ها از دیدگاه امام علی (ع)*، ص ۱۶۳-۱۶۲.
۳۴. *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، نامه ۵.
۳۵. حسین اسحاقی، *ملکوت اخلاقی؛ گلگشتی در ۱۱۴ جلوه رفتاری و گفتاری پیامبر اعظم*، دفتر عقل، ص ۱۵۷.
۳۶. احد فرامرز قراملکی، «خاستگاه اخلاق پژوهش»، *آینه میراث*، سال دوم، ش ۴، ص ۱۴-۱۳.
۳۷. احد فرامرز قراملکی، *روش‌شناسی مطالعات دینی*، ص ۱۱۱.
۳۸. همان، ص ۱۲۱.
۳۹. پایگاه حوزه www.hawzah.net
۴۰. نرگس خالقی، «اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی»، *اخلاق در علوم و فناوری*، سال سوم، ش ۱ و ۲، ص ۸۶.
۴۱. *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، حکمت ۶.
۴۲. احد فرامرز قراملکی، «خاستگاه اخلاق پژوهش»، *آینه میراث*، سال دوم، ش ۴، ص ۱۴.
۴۳. نرگس خالقی، «اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی»، *اخلاق در علوم و فناوری*، سال سوم، ش ۱ و ۲، ص ۸۵.
۴۴. همان.
۴۵. پایگاه حوزه www.hawzah.net
۴۶. همان، ص ۸۷.
۴۷. مصطفی ابراهیمی، «در آینه معنویت - صداقت و راستی»، *حوزه و دانشگاه*، ش ۲۶، ص ۲۲۵.
48. Mc Donald Gael & Nighof, Andre, *Beyond Codes of Ethics & Integrated Framework for Stimulating Morally Responsible Behavior in Organization, Leadership & Organisation Developments Journal*, V.20, N.3, p. 135
۴۹. محسن قرائتی، *۳۰۰ اصل در مدیریت اسلامی*، ص ۷۷.
۵۰. ضیاءالدین تابعی و فرزاد محمودیان، «اخلاق در پژوهشگری»، *اخلاق در علوم و فناوری*، سال دوم، ش ۱ و ۲، ص ۵۲.
۵۱. *نهج البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، خطبه ۱۹۳، باب ۱۲.
۵۲. جواد محدثی، *اخلاق نبوی؛ آشنایی با سیره اخلاقی پیامبر اعظم*، ص ۲۹.

۵۳. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، حکمت ۹۴.
۵۴. همان، حکمت ۴۲۴.
۵۵. همان، حکمت ۱۶۷.
۵۶. گروهی از نویسندگان، حکومت علوی؛ کارگزاران، ص ۱۰۰.
۵۷. حسینی فرد و لواف، فعالیت های گروهی و تیم سازی، فرازان، سال اول، ش ۲ و ۳، ص ۲.
۵۸. علی مصباح، «نگاهی به فرصت مطالعاتی و ضوابط آن»، پژوهش، پیش شماره اول، ص ۵۴.
59. Profitional Teams
۶۰. محمدامین قانعی راد، «وضعیت اجتماع علمی در رشته های علوم اجتماعی»، علوم اجتماعی، ش ۲۷، ص ۳۸.
۶۱. همان.
۶۲. برگرفته از پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری
۶۳. نرگس خالقی، «اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی»، اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، ش ۱ و ۲، ص ۸۸.
۶۴. برگرفته از پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری
۶۵. محمدعلی فروغی، سیر حکومت در اروپا، تصحیح: امیر جلال الدین اعلم، ص ۳۱.
۶۶. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۱، ۱۴۰۳، ص ۳۴۱.
۶۷. گروهی از نویسندگان، حکومت علوی؛ کارگزاران، ص ۲۶.
۶۸. محمدامین قانعی راد، «وضعیت اجتماع علمی در رشته های علوم اجتماعی»، علوم اجتماعی، ش ۲۷، ص ۲۸-۲۹.
69. Research Misconduct
۷۰. نوذر نخعی و همکاران «آیین نامه انضباطی پیشنهادی سوء رفتارهای پژوهشی: یک پژوهش کیفی»، گام های توسعه در آموزش پزشکی، دوره هفتم، ش ۱، ص ۲.
۷۱. علی محمودی، «نگرش فلسفی بر اخلاق در پژوهش» دانشگاه اسلامی، سال یازدهم، ش ۴، ص ۱۳۲.
72. Give and Take
۷۳. احمدحسین شریفی، «اخلاق و پژوهش»، پیش شماره دوم، ص ۱۱۴.
۷۴. همان، ص ۱۱۵.
۷۵. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، نامه ۵۳، بند ۱۴۸.
۷۶. ضیالالدین تابعی و فرزاد محمودیان، «اخلاق در پژوهشگری»، اخلاق در علوم و فناوری، سال دوم، ش ۱ و ۲، ص ۵۲.
۷۷. نرگس خالقی، «اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی»، همان، ص ۸۸.

منابع

- نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، چ بیستم، قم، الهادی، ۱۳۸۱.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
- ابراهیمی، مصطفی، «در آینه معنویت - صداقت و راستی»، حوزه و دانشگاه، ش ۲۶، ۱۳۸۰، ص ۲۳۱-۲۲۳.
- اسحاقی، حسین، «ملکوت اخلاقی؛ گلگشتی در ۱۱۴ جلوه رفتاری و گفتاری پیامبر اعظم»، دفتر عقل، موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البیت^{علیهم‌السلام}، ۱۳۸۵.
- اسماعیلی یزدی، عباس، فرهنگ اخلاق، قم، مسجد مقدس جمکران، ۱۳۶۲.
- تابعی، ضیال‌الدین و فرزاد، محمودیان، «اخلاق در پژوهشگری» اخلاق در علوم و فناوری، سال دوم، ش ۱ و ۲، ص ۴۹-۵۴.
- حاتمی، حسین و همکاران، «سیری در مبانی اخلاق در پژوهش و اخلاق پزشکی در سیره نیاکان»، طب و تزکیه، ش ۶۸ و ۶۹، بهار و تابستان ۱۳۸۷، ص ۸۲-۹۵.
- حاجی فرجی، مجید، «اخلاق در پژوهش‌های زیست پزشکی بر روی آزمودنی‌های انسانی»، اخلاق در علوم و فناوری، سال چهارم، ش ۱ و ۲، ص ۷۸-۶۷.
- خالقی، نرگس «اخلاق پژوهش در حوزه علوم اجتماعی»، اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، ش ۱ و ۲، ص ۸۳-۹۲.
- خدایپرست، امیر حسین و همکاران، «بررسی انتقادهای شش گانه اخلاق در پژوهش ایران»، باروری و ناباروری، ش ۴، زمستان ۱۳۸۶، ص ۳۷۹-۳۶۵.
- خنیفر، حسین و اکبر، فرجی ارمکی، «بنیادشناسی پژوهش در حوزه علوم دین و معارف اسلامی»، پژوهش، سال دوم، ش اول، ص ۹۵-۱۱.
- خواجه رشیدان، فاطمه، «توسعه علمی علل و موانع»، مجموعه مقالات همایش منطقه‌ای نهضت تولید علم، جنبش نرم افزاری و آزاد اندیشی، ۱۳۸۳، ص ۱۰۵-۸۱.
- دلشاد تهرانی، مصطفی، ارباب امانت اخلاق اداری در نهج البلاغه، چ دهم، تهران، دریا، ۱۳۸۱.
- ری شهری، محمدمهدی، میزان الحکمه، چ اول، قم، دارالحدیث، ۱۳۷۵.
- سلزآم، هوارد، اخلاق و پیشرفت: ارزش‌های نوین در جهان انقلابی، ترجمه مجید مددی، تهران، نشر ثالث، ۱۳۸۷.
- سیدفاطمی، محمدقاری، «اخلاق در پژوهش: پیش درآمدی بر تدوین پرسش‌نامه بررسی جنبه‌های اخلاقی و حقوقی و شرعی طرح‌های پژوهشی»، باروری و ناباروری، دوره سوم، ش ۱، زمستان ۱۳۸۰، ص ۸۰-۶۵.
- شریفی، احمد-حسین، «اخلاق و پژوهش»، پژوهش، پیش شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، ص ۱۱۸-۱۰۳.
- صالحی، صادق و قربانعلی، ابراهیمی، «بررسی عوامل موثر بر فعالیت‌های پژوهشی هیات علمی (مورد مطالعه:

- دانشگاه مازندران)، «نامه علوم اجتماعی»، ش ۱۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۸، ص ۱۳۸-۱۰۷.
- عطاران طوسی، علی اصغر، نقش و حقوق کارکنان در سازمان‌ها از دیدگاه امام علیؑ، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۴.
- فروغی، محمدعلی، سیر حکومت در اروپا، تصحیح امیر جلال الدین اعلم، چ سوم، تهران، البرز، ۱۳۷۹.
- قانع‌راد، محمدامین، «وضعیت اجتماع علمی در رشته‌های علوم اجتماعی»، علوم اجتماعی، ش ۲۷، بهار ۱۳۸۵، ص ۲۷-۵۵.
- قرائتی، محسن، ۳۰۰ اصل در مدیریت اسلامی، چ سوم، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۶.
- قراملکی، احدفرامرزی، اصول و فنون پژوهش، چ دوم، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه، ۱۳۸۵.
- قراملکی، احدفرامرزی، «خاستگاه اخلاق پژوهش»، آینه میراث، سال دوم، ش ۴، زمستان ۱۳۸۳، ص ۱۷-۷.
- قورچیان، نادر قمی، برنامه‌ریزی استراتژیک، تهران، واحد علوم تحقیقات، ۱۳۷۹.
- گروهی از نویسندگان، حکومت علوی؛ کارگزاران، چ اول، قم، دبیرخانه مجلس خبرگان رهبری و حکومت اسلامی، ۱۳۸۱.
- لشکر بلوکی، مجتبی، «چارچوب تدوین ارزش‌ها و اخلاق حرفه‌ای پژوهش‌های علمی و فناوری»، اخلاق در علوم و فناوری، سال سوم، ش ۱ و ۲، ص ۱۱۴-۱۰۵.
- محدثی، جواد، اخلاق نبوی؛ آشنایی با سیره اخلاقی پیامبر اعظمؐ، چ دوم، قم، عصمت، ۱۳۸۵.
- محمودی، علی، «نگرش فلسفی بر اخلاق در پژوهش» دانشگاه اسلامی، سال یازدهم، ش ۴، زمستان ۱۳۸۶، ص ۱۴۸-۱۲۹.
- مصباح، علی، «نگاهی به فرصت مطالعاتی و ضوابط آن»، پژوهش، پیش شماره اول، پاییز ۱۳۸۳، ص ۵۶-۴۹.
- مقیمی، سیدمحمد، «جلسه اندیشگان پیرامون استاندارد سازی»، تهران، سخنرانی در معاونت برنامه‌ریزی آموزش و پرورش، ۱۳۸۲.
- مقیمی، سیدمحمد، کارآفرینی در نهادهای جامعه مدنی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
- نخعی، نوذر و همکاران، «آیین‌نامه انضباطی پیشنهادی سوء رفتارهای پژوهشی: یک پژوهش کیفی»، گام‌های توسعه در آموزش پزشکی، دوره هفتم، ش اول، ص ۸-۱، ۱۳۸۹.
- نویدر، محمدحجت، «سنجش مولفه‌های اخلاق کار و بررسی ارتباط آن با میزان رضایت ارباب رجوع در دانشگاه پیام نور مرکز مشهد»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پردیس قم، بهمن ۱۳۸۵.
- Alston, W., Internalism & Externalism in Epistemology, in Routledge Encyclopedia of Philosophy, 2007.
- Mc Donald Gael & Nighof, Andre, Beyond Codes of Ethics & Integrated Framework for Stimulating Morally Responsible Behavior in Organization, Leadership & Organisation Developments Journal, V.20, N.3., 1999.
- Michael Philpota An introduction to ethics of research in psychiatry Psychiatry, Ethics in Psychiatry, V.3, Issue3, 2004, p. 26-29.
- Sensson, Goran & Wood, Grey, The Dynamics of Business Ethics: A Swedish Public Sector: a PUBSEC Scale, The international Journal of Public Sector Management, 2003, V. 17, N.2.